
CLÀSSICS I MITOLOGIA EN LA LITERATURA POPULAR MALLORQUINA: EL RELAT D'«EL PURGATORI D'ARIANT»

TOMÀS VIBOT RAILAKARI
tomasvibot@gmail.com
Universitat de les Illes Balears

Resum: El 1922, el poeta pollencí Ramon Martorell Bennàssar escrigué «El Purgatori d'Ariant», un llarg poema narratiu basat en una llegenda popular (de naturalesa etiològica) ubicada en les terres de l'antiga alqueria d'Ariant (Escorca). Aquest espai, si per quelcom es caracteritza, és per ser un dels més allunyats i desolats de la serra de Tramuntana (Mallorca), on la presència humana ha estat molt escassa.

Per tal d'enriquir la narració, Ramon Martorell feu ús al llarg de poema de diverses referències literàries (la *Divina Comèdia* de Dant), mitològiques (mite de Medusa, etc.) i teològiques (la mateixa comparació de l'indret amb el purgatori). Tots aquests elements contribuïren a formar una narració amb subtils derivacions universals.

En la següent comunicació s'analitza, a més de la base popular de la narració, l'arquitectura formal del poema de Ramon Martorell i les referències literàries clàssiques que apareixen tant en el poema com en les versions narratives posteriors. Finalment, atès que ni Ramon Martorell ni cap altre escriptor ubiquen l'espai on la tradició popular situa l'acció, s'aporta –a tall d'hipòtesi– la possible ubicació que serví per a la base narrativa.

Paraules clau: llegendari, Mallorca, serra de Tramuntana, clàssics, mitologia, Dant, *Divina Comèdia*

Abstract: In 1922, the poet of Pollença Ramon Martorell Bennàssar wrote «El Purgatori d'Ariant», a long narrative poem based on a popular legend (etiological nature) located in the lands of ancient Ariant (Escorca). This space, if something is characterized, is to be one of the most distant and desolate of the Serra de Tramuntana (Mallorca), where the human presence has been very scarce.

To improve narration, Ramon Martorell made use of several literary references (*The Divine Comedy* of Dante), mythological (myth of Medusa, etc.) and theological (the same comparison of the place at Purgatory), which all contributed to create a narration with subtle universal derivations.

The following communication analyzes not only the folkloric base but also the formal architecture of Ramon Martorell's poem and the classical literary references that appear in the poem and later narrative versions. Finally, since Ramon Martorell and no other writer find the place where the popular tradition places the action, it's proposed the hypothesis of the possible place that serves the narrative basis.

Keywords: legendary, Mallorca, Serra de Tramuntana, classics, mythology, Dante, *Divine Comedy*

1. RAMON MARTORELL BENNÀSSAR

Poques coses se saben a dia d'avui sobre Ramon Martorell Bennàsser, àlies *Sionet*. Nasqué a la vila de Pollença cap a 1863 ja que al padró de 1925 apareix com a resident al carrer del Calvari, n. 10. Tenia aleshores uns 62 anys. Aquest document el qualifica de *propietari*, fet

que indica que posseïa terres al municipi tot i no ser un dels grans latifundistes locals. Fou batle de Pollença i un significat maurista. De fet, a la façana de casa seva hi havia un grafit que deia: «Maura Sí». Ha passat a la posteritat local gràcies a una sèrie de fets. En primer lloc, durant l'etapa al capdavant del consistori creà la galeria de fills il·lustres de Pollença. En segon, les seves formes poc ortodoxes i un excessiu pollencinisme varen fer que el mateix poeta Miquel Costa i Llobera no li tingués un gran afecte –més aviat tot el contrari: arribà a encunyar l'expressió *sionesques* per a definir les actituds formalment exagerades i populistes.

2. «EL PURGATORI D'ARIANT»

El mes de maig de 1922 Ramon Martorell Bennàssar escrigué el poema «El Purgatori d'Ariant», composició que es publicà al setmanari *Sóller*¹ el 1923 (22 de setembre) i un any més tard a la revista també sollerica *Almanac de les Lletres*² (vol. IV: 27-29), sense cap modificació. Es tracta d'un llarg poema narratiu basat en una llegenda popular que el mateix autor recollí de la tradició oral. La publicació d'aquest poema té l'extraordinària virtut d'haver recuperat del cabal popular una narració –actualment perduda dins la tradició oral–, sense el qual avui no en tindriem coneixement. D'ençà, l'eix de transmissió n'han estat tres versions posteriors, totes publicades dins els darrers trenta anys i de què parlarem més endavant. Heus ací el poema:

Amagat dins la muntanya trobareu un roquissar, que té la figura estranya dels focs follets d'un fossar. Es un camp ple de flamades	5
que per art d'encantament quedaren petrificades en funest isolament. Cap arbre dins ell arrela ni cap planta mai hi creix,	10
qu'ès un foc fred que corgela i mata tot quant hi neix.	
 I solsament a sa vorera uns quans pins escabellats revinclen soca i ramera	15
forsejant desesperats.	
 Es tant trist aquell paratge que sols veure-lo fa dany i sols hi tenen estatge les aus de mal averany.	20

¹ Setmanari independent que s'edita a la ciutat de Sóller des del 1885.

² Publicació anual editada per l'Associació per la Cultura de Mallorca i impresa a Sóller, des del 1921 al 1936. Va aparèixer el 1921 a iniciativa de Joan Pons Marquès. En va ser cofundador el poeta solleric Guillem Colom Ferrà. Cada número contenia un calendari, una miscel·lània literària i informació cultural de caràcter general. Entre els col·laboradors habituals més destacats hi havia Joan Alcover, Miquel Ferrà, Joan Rosselló de Son Fortesa, Salvador Galmés, Josep Carner, Carles Riba, Joaquim Ruira i altres. Era una publicació íntegrament redactada en català. Tot i continuar-se editant durant la Dictadura del general Primo de Rivera, va deixar-se de publicar com a conseqüència de la revolta franquista contra la Segona República (*Gran Enciclopèdia de Mallorca*, vol. I: 123).

La carn de por s'aborrona davant aquell camp de mort, que a totes hores pregona penes, enuig i dissort.	
Si qualcú per allà passa se senya i en fuig corrent, qu'es respira un baf qu'aglaça el cor i l'enteniment.	25
De la Divina Comèdia, ès un cant trist de l'infern, i segell de la tragèdia del remordiment etern.	30
Damunt ell no si congria cap mena de temporal; allà reina nit i dia un silenci sepulcral.	35
Mes conta una antiga gesta qu'aquell lloc tan desolat, fou un temps un lloc de festa un ric palau encantat.	40
Una princesa moresca habitava aquell palau i amb sa cort cavalleresca vivía en etern sarau.	
Dels quatre vents de la terra acudien cavallers en el castell de la serra on eren fet presoners.	45
Era bella la princesa com la llum del sol ixent, mes si era gran sa bellesa era son cor més dolent.	50
Els cavallers tots fadava amb amorosos enginys, i en marbres los transformava per embellir sos jardins.	55
D'aquests jardins a la vora vivía un nan jeperut que foll d'amor per la mora era un príncep molt sabut.	60
La princesa que ho sabia per fer més gran son dolor impúdica l'escarnia fent-lo son correu d'amor.	
I si no menten les gestes d'aquell castell maleït, eren bacanals ses festes d'escàndol desenfreït.	65
Perduts vergonya i judici tot era un gros desgavell;	70

sols reinava l'impudici
 del més infecte bordell.
 El pobre nan que patia
 les penes d'un condemnat
 a tota hora maleïa 75
 de sa vida lo mal fat.
 I davant el nou ultratge
 fent-lo del castell butxí
 rompé'l nan son esclavatge
 omplint son cor de verí. 80
 Perduda tota esperança
 i de ràbia tot masell
 una nit ple de venjança
 pegà foc en el castell.
 Pronta una gran fogatera 85
 foren castells i jardins
 i una roja clarandera
 s'estenia terra endins.
 I mentres la mort segava
 les vides d'aquella gent 90
 la fogatera aumentava
 posant el cel tot rogent.
 I afegeix l'antiga gesta
 que'n mig d'aquell foc gegant
 el nan jugava amb la testa 95
 de la mora, foll, ballant.
 De sobte aquelles flamades
 per mal art d'encantament
 quedaren petrificades
 en funest isolament. 100
 Del castell de la muntanya
 sols quedà aquest roquissar
 que té la figura estranya
 dels focs follets d'un fossar.
 I ès etern recordatori 105
 d'una venjança cruent
 qu'amb el nom de **purgatori**
 el va batiar la gent.

2.1. CLASSIFICACIÓ LLEGENDÀRIA

Tal com es veu, l'argument és força simple: una princesa moresca viu en un palau del lloc d'Ariant. Hi acudeixen cavallers d'arreu, tots atrets per sa bellesa. Després de gaudir-los els mata i els converteix en figures de pedra que utilitza per decorar-ne els jardins. A la cort hi viu un nan que està enamorat d'ella. Embogit per la gelosia, talla el cap a la princesa i cala foc al castell. Per art d'encantament, les flames queden petrificades i d'ençà el lloc es coneix com el *Purgatori d'Ariant*.

Des del punt de vista llegendari, seguint la proposta de classificació dels gèneres etnopoètics d'Heda Jason al treball *Motyf, type and gendre* (2000), es tracta d'una *llegenda*

*etiològica*³, ja que la narració gira al voltant de l'explicació de les estranyes formacions rocoses que hi ha per les terres d'Ariant (municipis de Pollença i Escorca).

Tota aquesta zona és una de les més llunyanes i desolades de l'illa. Es tracta d'un vast territori dominat per muntanyes i costers de roca càrstica, gairebé laberíntics, de difícil orientació i totalment erm. Els únics llocs habitats han estat les possessions de la Torre d'Ariant, Ariant de Baix i el Rafal d'Ariant, les cases de les quals se situen prop de la mar, entre la Punta Beca i la desembocadura del torrent de Mortitx. Antigament, per arribar-hi sols es podia fer a peu o amb bístia a través d'un mal camí, després d'unes sis hores de ruta des del santuari de Lluc (Escorca) o tota una jornada des de Pollença.

Si bé el topònim genèric d'Ariant (amb les tres variants) és conegut, no el de Purgatori d'Ariant. No apareix al mapa del 1783 de cardenal Antoni Despuig i Dameto ni al corpus toponímic de Josep Mascaró Passarius (1986). Es tracta, per tant, d'un nom de lloc perdut o bé un neotopònim creat a partir de la popularització de la llegenda a principis del segle passat.

El treball de camp realitzat per tal de localitzar les roques que donaren lloc a la llegenda va donar una hipòtesi força ferma. Entre el Rafal d'Ariant i la possessió de la Torre d'Ariant, molt a prop del camí que comunica ambdues propietats, se situa una acumulació de roquissars força erosionats i d'aspecte agullonat que ben bé poden recordar unes flames que emergeixen de la terra. És ben possible que, per forma i també per ubicació (vora l'únic lloc de pas entre ambdues finques), siguin les roques que donaren peu al naixement de la narració («Del castell de la muntanya / sols quedà aquest roquissar / que té la figura estranya / dels focs follets d'un fossar», v. 101-104). Per als habitants de la contrada, aquestes formacions podien ben bé recordar les flames del purgatori que tant es repeteixen a la pintura religiosa, especialment als retaules de les Ànimes, presents a la majoria de les parròquies mallorquines.

A tall de curiositat, aproximadament en el lloc on han estat localitzades aquestes formacions rocoses, Mascaró Passarius (1986: 17) anota el nom *Alcàsser*, topònim d'origen àrab que significa *castell*⁴.

2.2. ANÀLISI FORMAL

El poema està format per 108 versos repartits en 27 quartets de quatre versos cada un. Mètricament es tracta d'un quartet encadenat (7a, 7b, 7a, 7b), esquema mètric característic de la poesia popular i molt ben assajat per poetes contemporanis illencs com Miquel Costa i Llobera i Joan Alcover i Maspons. De fet, aquest darrer autor usa sovint aquest tipus de forma mètrica, especialment a *Cap al tard* (1909) i a *Poemes bíblics* (1918). Des del nostre parer, l'opció de Martorell per aquesta versificació és per la reminiscència popular. Però també sembla clar que l'usà per la influència de Joan Alcover, concretament pel poema «Henoc», amb el qual comparteix coincidències temàtiques remarcables⁵.

Argumentalment el poema s'estructura de la següent manera:

Quartet 1-9 (v. 1-36): descripció de l'espai desolat i alhora maleït.

Quartet 10 (v. 37-40): s'estableix un contrast entre l'ara i el passat, i s'introdueix la narració.

³ Legend, explaining the origin of certain secondary traits and properties of natura and human society, and various proper names (*etymological legends*). The action of the tale may be evaluated in the framework of the sacred legend's moral code. This legend is set in the mode of the sacred but stands midway between sacred legend and the myth; it is set in a quasi-mythical epoch at the beginning of «human (historical)» time and plays on the stage of «this word» (p. 146).

⁴ Aquest autor en diu: «Este topónimo va sin artículo, y está en vías de extinción».

⁵ En ambdós casos la història gira al voltant d'una maledicció, d'un càstig terrible, com a conseqüència d'un acte de maldat. De més a més, el pecat apareix associat a un lloc desolat (la ciutat d'Henoc).

Quartets 11-14 (v. 41-56): la princesa, al seu palau, bella i malvada, fada els cavallers que la visiten.

Quartets 15-16 (v. 57-64): presentació del nan geperut enamorat de la princesa, que ella humilia.

Quartets 17-18 (v. 65-72): s'insisteix en la maldat de la princesa; el palau és el cau del pecat.

Quartets 19-24 (v. 73-96): el nan crema el castell i mata la princesa.

Quartets 25-27 (v. 93-104): es produeix la maledicció i s'explica el topònim.

2.3. CLAUS DEL POEMA: REMINISCÈNCIES CLÀSSIQUES

Damunt l'argument de base –d'ascendència llegendària–, Martorell hi afegeix algunes referències procedents de la cultura clàssica. Si bé el títol del poema especifica que l'indret és un *purgatori* (segons la teologia catòlica, el lloc d'expiació temporal on romanen les ànimes dels morts en estat de gràcia, però no ben netes encara de les culpes venials o de les penes per culpes mortals ja perdonades, abans de ser admeses definitivament al Cel), Martorell posa l'accent en els fets que s'esdevenen en el palau de la princesa, i els qualifica com una imatge dantesca de l'Infern («De la Divina Comèdia /és un cant trist de l'infern», v. 29-30). Dante Alighieri descriu l'Infern com un espai format per nou cercles concèntrics i superposats. Realment, el veritable infern comença en el segon cercle, on rauen els luxuriosos (tema cabdal en la narració de Martorell).

Sembla que Martorell no sols tingué en compte l'ambientació infernal de l'obra del poeta toscà, sinó que sembla acudir al cant V, i concretament als versos que van del 25 al 69, on Dant topa amb el jutge de l'Infern, Minos, i també amb una sèrie de personatges femenins, entre els quals hi ha Semíramis, qui comparteix la mateixa voracitat sexual que la princesa de la llegenda (1917:44-51):

Per ch'ïdissi: «Maestro, chi son quelle
Genti che l'aura nera sì gasgiga?»
«La prima di color di cui novelle
tu vuo'saper» mi disse quelli allotta,
«fu imperadrice di molte favelle.
A vizio di lussuria fu sì rotta,
che libito fè licito in sua legge
per tòrre il biasmo in che era condotta.
Ell'è Semiramis, di cui si legge
che succedette a Nino e fu sua sposa:
tenne la terra che'l Soldan corregge.»⁶

L'altre protagonista de la narració, el nan geperut enamorat de la princesa, també comparteix una fonda arrel en la literatura clàssica. Concretament sembla ser una reminiscència de la figura mitològica d'Hefest o Vulcà, sempre al costat del foc i amb el cos deformat. Tal com afirma H. A. Guerber «Vulcano, pese a la deformidad, extrema fealdad, fue muy propenso a enamorarse en varias ocasiones» (1997: 37). De fet és sabut que Minerva el rebutjà. Així mateix, aquesta figura ha tingut un gran recorregut en la literatura occidental de tots els temps, especialment en la romàntica (recordem el Quasimodo de Victor Hugo sense anar més enfora).

⁶ La traducció de Josep M. de Segarra en diu així (2000: 62-63): «I dic: “Mestre, ¿qui són aquesta gent / Que senten l'aura negra tan severa?” / “La primera de qui caldrà fer esment / per ser qui és”, va dir-me, «fou un dia / emperadriu de molt comandament. / Tal vici de luxúria l'encenia, / Que dictà lleis fent lícit fornicar, / Per desfer-se del blasme que l'omplia. / A Ninus succeí i s'hi maridà; / Semíramis es diu, i fou senyora / En les terres que avui són del Soldà».

Un dels efectes més potents de la narració és la *petrificació*, explicitada en dos moments: la capacitat de la princesa de fer tornar els amants en pedra (v. 53-56) i la transformació del castell en pedra després de l'incendi (v. 101-104). Dins la mitologia grecollatina hi ha tres personatges amb capacitats petrificadores: el basilisc (mitjançant la mirada), el rei Mides (convertia en or tot el que tocava) i finalment Medusa, una de les gorgones, condemnada a transformar en pedra tothom que la mirés als ulls. Sembla clar que el referent amb què es basa Martorell és aquesta darrera, el final fatal de la qual serà la decapitació per part de Perseu. De fet, abans de ser condemnada, Medusa tenia una gran capacitat de seducció: «Medusa, una de las tres gorgonas, había venido al mundo adornada con todos los atractivos personales: sus cabellos causaban admiración a todos cuantos la contemplaban; innumerables amantes la pretendían como esposa» (Humbert 2005: 42). Tal com veurem, en una de les versions llegendàries posteriors, el nan també decapita la princesa i corre cap al seu tràgic destí amb el cap sota el braç.

3. VERSIONS LLEGENDÀRIES

Com hem dit, la llegenda del *Purgatori d'Ariant* ha arribat a dia d'avui gràcies a les versions –totes en prosa– de dos autors, ja que el poema de Martorell no tingué prou ressò. El 1980, l'escriptor mallorquí Gabriel Sabrafin (1942-2008), després de localitzar el poema de Martorell, en publicà la primera versió titulada «El Purgatorio de Ariant» dins el volum *Mallorca: Leyendas, tradiciones y relatos* (1980: 85-86). El 2001, el mateix autor en publicà una segona versió adaptada al públic infantil dins la col·lecció *Llegendes de les Balears* (n. 2).

A diferència del poema, Sabrafin posa nom a la princesa –Gulnara– i també al nan –Omar–. L'argument no acaba amb l'incendi del palau sinó que el despítat enamorat talla el cap a la princesa: «cercenó de un tajo su cabeza y huyó, asiendo por la cabellera el macabro trofeo» (1980: 86). Mentre fugia de les flames, besà els llavis de Gulnara, tot just abans de caure a la mar des d'un barranc.

És clar que la intenció de Sabrafin és incrementar-ne la tensió dramàtica, especialment en el desenllaç, convertit aquí en l'àpex de la trama gràcies a la potent imatge del nan precipitant-se a la mar amb el cap entre els braços i amb tota la ribera incendiada. Aquí també és possible palpar el ressò mitològic ja que el mateix Hefest fou llençat a la mar per sa mare en veure'n la deformitat: «Hefest havia nascut coix i Hera, la seva mare, avergonyida, va provar de dissimular-ho als ulls de les altres divinitats. Per aquesta raó, també el va llançar des del cim de l'Olimp. Hefest va caure a l'oceà» (Grimal 2008: 229). Evidentment la versió infantil n'elimina alguns dels detalls més escabrosos, encara que en general segueix el fil argumental essencial.

Finalment, l'any 2009 Caterina Valriu publicà la darrera versió apareguda fins avui, titulada «Gunara i el purgatori d'Ariant», dins el volum *Llegendes de Mallorca*. Aquesta és, sens dubte, la versió més literaturitzada de les tres. Sense sortir-ne de l'argument, Valriu recrea tota l'acció amb força plasticitat i sensualitat. La princesa, ara denominada Gunara, castiga despòticament el nan, qui té cura especialment dels jardins del palau. Aquest, foll d'amor, fa versos i els canta a la princesa, qui el ridiculitza davant la cort. Després de calar foc al palau i decapitar-la, corre desesperat amb el cap agafat pels cabells, el besa i es despenya mentre les flames converteixen en pedra el castell.



4. CONCLUSIONS

El poema de Ramon Martorell Bennàssar, tot i no excel·lir quant a execució, té una arquitectura narrativa i una tècnica compositiva notables. El fet de ser reproduït en la revista literària *Almanac de les Lletres* un any després de la primera aparició ens demostra que superà l'anàlisi editorial i que el mateix consell editor (presidit pel poeta Joan Pons i Marquès) en tingué en compte la qualitat. Sembla clar que els models literaris amb què s'inspirà foren els de Miquel Costa i Llobera i, molt especialment, el de Joan Alcover i Maspons, autors que empraren la literatura popular com a argument de llurs composicions. Malauradament no hi ha constància d'altres composicions de Ramon Martorell.

El que sí sabem és que la publicació del poema tingué una certa repercussió en el món literari de l'època. El poeta Miquel Ferrà i Juan, en una carta dirigida a Joan Pons i Marquès el 7 d'octubre de 1923, li adverteix que Martorell no és mal literat (1997: 84-85):

Crec que convé que la Cultura ens prengui cent exemplars de l'Almanac per les escoles, però que l'almanac no sia cultural. In order to increase the indigenistic character of our publication, we can beg something to Rnd. Father William Rosselló T.O.R and to a certain new sollerician poeta called Ramon Martorell [...] not badder than others.

Evidentment, el qualificatiu de *solleric* és errat, possiblement a causa de publicar-se per primer cop el poema al setmanari *Sóller* el setembre de 1923.

El poema «El Purgatori d'Ariant» té la gran virtut d'haver recuperat i fixat una narració llegendària que, de cas contrari, es trobaria gairebé perduda. En aquest extrem cal tenir molt en compte l'indret on succeeix l'acció: entre la Torre d'Ariant i el Rafal d'Ariant. Aquesta darrera fou una possessió abandonada d'antic, tant per la llunyania del paratge com per la duresa i la minsa rendibilitat de les terres. I amb aquest prematur abandó també

se'n ressentí l'oralitat. Desconeixem de qui i en quin lloc concret Martorell va poder arregar el relat, però de ben segur que en captà la força per fer-lo servir com a argument del seu poema.

A partir de les versions en prosa de Gabriel Sabrafín i de Caterina Valriu es pot dir que la llegenda ha tornat a tenir plena vigència i popularitat, tal com ho demostren alguns llocs web de divulgació de llegendes⁷ i especialment de toponímia⁸.

TOMÀS VIBOT RAILAKARI
tomasvibot@gmail.com
Universitat de les Illes Balears

BIBLIOGRAFIA

- Alighieri, D. (1917) *La Divina Commedia*, Milano, Casa Editrice Sonzogno.
— (2000) *La Divina Comèdia* [trad. Josep M. de Segarra], Barcelona, Quaderns Crema.
Ferrà, M. (1997) *Cartes a Joan Pons i Marquès (1915-1947)* [ed. a cura d'Isabel Graña i Zapata], Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat.
Grimal, P. (2008) *Diccionari de mitologia: grega i romana*, Barcelona, Edicions de 1984.
Guerber, H. A. (1997) *Grecia y Roma*, Madrid, Studio Editores.
Humbert, J. (2005) *Mitología griega y romana*, Barcelona, Gustavo Gili.
Martorell, Ramon (1924) «El Purgatori d'Ariant», dins *Almanac de les lletres*, vol. IV, Mallorca, Associació per la Cultura de Mallorca.
Mascaró Passarius, J. (1986) *Corpus de toponímia de Mallorca* (tom I), Palma, Promocius.
Sabrafín, G. (1980) *Mallorca: leyendas, tradiciones y relatos*, Palma, Luís Ripoll.
— (2004) «El purgatori d'Ariant», dins *Llegendes de les Balears*, Pollença, El Gall.
Valriu, C. (2009) *Llegendes de Mallorca*, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat.

⁷<http://tiocarlosproducciones.blogspot.com>; <http://noloseytu.blogspot.com/2007>; etc.

⁸ www.toponimiamallorca.net.